

Hjula Væverier, etablert i 1855, lå ved Hjulafossen i Akerselva på Sagene og var en typisk kvinnearbeidsplass. I 1880-årene var det Norges største tekstilbedrift og hadde i 1890 nærmere 800 ansatte. Fabrikkarbeid var ett av mange nye yrker som åpnet seg for kvinner i annen halvdel av 1800-tallet. De nye industriarbeidsplassene tiltrakk seg både menn og kvinner som flyttet fra landsbygda til byen på denne tiden. Wilhelm Peters' oljemaleri *Fra Hjula Væveri* med kvinner i arbeid er fra 1886.

Foto: Andreas Harvik/Nasjonalmuseet

Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo åpner i 2020 *TidsRom 1600–1914*, en ny og stor kulturhistorisk utstilling som skal vise borgerskapets og embetsstandens betydning for fremveksten av det moderne Norge. Utstillingen spenner over en periode der Norge gjennom økende handel og kulturutveksling tok stadig større del i globale forbruks-trender og idéstrømninger. Norsk Folkemuseum vil sette søkelys på enkeltmennesker som gjennom sine handlinger skapte nye forutsetninger for fremtiden.

I en serie artikler tar Aftenposten Historie for seg de forskjellige tidsepokene og de som bidro til å sette preg på dem.

Arbeiderklassens fremmarsj

Marcus Thranes arbeiderbevegelse ble knust. Lederen selv forlot Norge etter et justismord som kostet ham fire år i fengsel. Thrantittene ble likevel et forbilde for den nye arbeiderklassens fremmarsj under industrialderens gjennombrudd i Norge noen tiår senere.

«Slik ser statens bygning ut: I nederste etasje står arbeiderne; ovenpå deres skuldre, i annen etasje, borgerskapet og pengeveldet, ovenpå disse embetsveldet, og aller øverst kongeveldet. Arbeider! Betrakt denne bygning, og betenk hvilket tårn av tærende mennesker den har på sine skuldre. Sett at arbeiderne ikke lenger holdt ut, sett at de kastet seg ned eller sprang vekk; o ve! Da falt konger, embetsmenn, borgerskap og pengemenn hulter til bulter ned fra sin høyde, og alle ville komme på – samme trinn!»

Stemmen som taler, tilhører Marcus Thrane, samfunnsrefseren som startet Norges første radikale arbeiderbevegelse. Året er 1850. Oppglødd av de store revolusjonene ute i Europa i 1848, særlig den i Paris, har Thrane reist omkring i landet og satt i gang den rene vekkelse blant småkårsfolk. Tilhengerne strømmer til i titusener og stifter arbeiderforeninger i bygd og by.

Et program blir satt opp med krav om all-

Denne illustrasjonen med tittelen «Statsbygningen» ble trykt i Arbeider-Foreningernes Blad 4. mai 1850. Tegningen fremstiller samfunnet som en fireetasjes pyramide med arbeidere, husmenn og småbønder nederst, det grådige og ekspanderende borgerskapet i midten og embetsmennene og kongen i en noe mer sammenklemt posisjon på toppen. Marcus Thrane stiftet sin første arbeiderforening i Drammen i desember 1848 og den neste i Christiania i mars året etter. Bevegelsen vokste eksplosjonsartet og omfattet trolig nesten 400 foreninger med 30.000 medlemmer i begynnelsen av 1851. Etter arrestasjonen av Thrane og de andre lederne i juli 1851 og dommen mot dem i 1854 sank oppslutningen raskt. Medlemsavisen Arbeider-Foreningernes Blad utkom fra mai 1849 til slutten av 1856.

Foto: Severin Worm Petersen/Norsk Teknisk Museum

AV ULF ANDENÆS
Journalist
og historiker

Marcus Thrane ble født inn i en av landets mest velstående familier, men hans bakgrunn var også preget av sosial skam og fornedrelse. Farfaren Paul Thrane tilhørte det øverste sjiktet av Christianias trelastpatrisiat, og faren David Thrane var direktør i Norges Bank. I 1820 ble imidlertid faren dømt for underslag av 95.000 spesidaler fra bankens kasse og mistet alt han eide. Noen år senere gikk også farfaren konkurs. Den opprinnelige rikmannssønnen Marcus Thrane vokste derfor opp i beskjedne kår og opplevde fattigdom på kroppen. I 1840-årene livnærte han seg som privatskolelærer og senere journalist før han i 1849 sto frem som sosialt leder. Larviks Arbeiderforenings fane med portrett av Marcus Thrane er fra 1924.

Foto: Mekonnen Wolday/Vestfoldarkivet

Christiania Seildugsfabrik, etablert i 1856, sysselsatte hundrevis av kvinner, menn og barn. Særlig kvinneandelen i produksjonen var høy. Fabrikken produserte store seil på vevmaskiner i lokaler ved Akerselva. Det ble også laget mindre varer som tau, håndklær og fiskeutstyr. Arbeidet var hardt og arbeidsdagene lange. Arbeidsstokken på dette bildet fra 1898 jobbet med fremstilling av fiskegarn. Samme år ble Seildugsfabrikens Arbeiderforening stiftet. Sakte, men sikkert fikk de innført tiltak som bedret arbeidsforholdene for de ansatte. Et tidlig initiativ foreningen fikk gjennomslag for, var servering av billige middager.

Foto: Ukjent/Norsk Folkemuseum

Etter Marcus Thranes syn var Stortinget fylt opp av kakser som smelte sin egen kake – embetsmenn, rikfolk og en håndfull storbønder. Thrane var litt for tidlig ute. Hans bevegelse ga et varsel om nye tider og nye samfunnskrefter som var i emning.

men stemmerett og bedre vilkår for dem i landet som ikke lever på solsiden og som må slite for sitt daglige brød. Bevegelsen setter opp et brev til kongen, Oscar 1., med bønn om at han griper inn til deres hjelp. Det var den samme tro på en rettferdig konge som hadde kjennetegnet tidligere folkelige opprør. Kong Oscars reaksjon var avventende.

Justismordet

Stortinget hadde derimot Thrane og hans tilhengere ingen tro på. Den gang var det bare folk med embete eller fast eiendom som hadde stemmerett. Etter Thranes syn var tinget fylt opp av kakser som smelte sin egen kake – embetsmenn, rikfolk og en håndfull storbønder. Han forkastet en forfatning hvor «den fattige nektes innflytelse».

Etter et par hektiske år blir Thrane og mange av de andre lederne i hans arbeiderforeninger arrestert. De får fengselsdommer for oppvigleri. Sett med vår tids rettsoppfatning ville dette blitt ansett ikke bare som «klassejustis», men som justismord. Da Thrane slipper fri igjen etter fire år bak murene, har bevegelsen i sine ledes fravær avgått ved en stille død. En skuffet Thrane utvandrer til Amerika og blir der resten av livet.

Forut for sin tid

Om Thranes bevegelse ble knust, så var den en forløper for den nye arbeiderbevegelsen som skulle stå frem noen årtier senere. Undertrykkelsen av Thrane var siste gang landets makthavere kunne forfølge en fredelig organisering av vanskeligstilte innbyggere med

klagemål. I ettertid ble dette politisk umulig og utenkelig. Det norske samfunnet endret seg raskt, og det gjorde også holdningene blant høy og lav.

Året 1850, da Thranes arbeiderforeninger var på sitt mest aktive, er det samme året som vanligvis brukes til å tidfeste begynnelsen på industrialderens gjennombrudd i Norge. Thrane var litt for tidlig ute. Hans bevegelse ga et varsel om nye tider og nye samfunnskrefter som var i emning.

De nye klasser

Det industrielle gjennombrudd førte med seg at tre nye grupper i samfunnet trådte frem med full tyngde. Den ene av dem var det moderne industriborgerskapet, som var pådrivere for endringer og grunnla nye virksomheter. Den andre var den brede middelklassen med det mangfold av funksjonærstillinger og profesjoner som vokste frem i det nye næringslivet, enten det var bank, forsikring, forretningsliv, administrasjon eller handel. Den tredje og mest tallrike av de nye gruppene var den raskt voksende klassen av arbeidere i fabrikkene, ikke minst omkring Christiania og en del andre byer med industrireising i større omfang, i Østfold, i Grenland, i Drammens-

distriktet og utenfor Bergen og Trondheim. Hva var det nærmeste man hadde kommet industri i det gamle samfunnet?

Det hadde vært tilvirkning av fisk, skipsbygging og repslaging og viktige virksomheter som sagbruk, bergverk, jernverk, teglverk, kalkovner og møller. En og annen bedrift hadde lyktes med å lage glass og fajanse. Ikke minst hadde det vært fremstilling av nytelsesmidler: Allerede på 1700-tallet fantes brennevinsbrennerier og tobakksspinnerier i stort antall, for nordmenn som røkte og drakk.

Under det store skiftet midt på 1800-tallet skulle virksomhetene som her er nevnt, bli til industrier i ordets moderne betydning da de nye maskiner med tidligere ukjent virkekraft tok over produksjonen.

Omveltningen

Nå kom i tillegg den nye tekstilindustrien med bomullsspinnerier og veverier som fikk mange rokker og vevstoler til å stilne; skofabrikkene som tok innersvingen på skomakerne; mekaniske verksteder og skipsbyggerier som bygde dampskip i jern og stål, til avsløsing for seilskutebyggerne som hadde greid seg med det hjemlige vervirket.

Den nye treforedlingsindustrien ble storprodusent av cellulose og papir, som gjorde det tidligere klutepapiret gammeldags. Metallindustrien og jernstøperiene satte flere av de gamle jernverkene i skyggen. Den nye næringsmiddelindustriens hermetikk på boks skapte tidligere uanede muligheter for oppbevaring av mat. Landet fikk de første industrielle bryggeriene og tobakksprodusentene, valsemøllene, fabrikkene for fyrstikker og sprengstoff, masseproduksjon av alle de nye forbruksvarer som drev tradisjonsrike håndverk på vikende front.

Da 1800-tallet gikk mot sin slutt, var en femtepart av den yrkesaktive befolkning syselsatt i industrien.

Østlandets undertrykte husmenn

Særlig i de større byene var den nye arbeiderklassen på bred fremmarsj. Den sprang ut av flukten fra landsbygda, som i annen halvdel av 1800-tallet var blitt den rene folkevandring. Arbeidskraft var det nok av, ikke minst blant fattigfolk i de brede bygder og i skogsbygdene på Østlandet og i Trøndelag, der klaseskillene kunne være dype.

Det var i disse traktene Marcus Thrane

For arbeiderklassen i hovedstaden gikk livet ut på å overleve kampen for tilværelsen.

Tobakksarbeidersken – «Ombladstreder-sken» – Martha Alvilde Andresen var født i 1889. Faren hennes var husmannsgutten Marius Andresen, som arbeidet som kjørekar på Lillestrømmen damphøveri. Moren var Augusta Andersdotter, som var kommet fra Bohuslän som såkalt «barfotjente». Det ble sagt at svenske jenter gikk barbent til Norge for å spare på skoene. I 1910 bodde familien i Johannes gate 4 på Enerhaugen. Noen få år senere giftet Martha seg med sjåføren Hans Kristian Olsen og flyttet i 1916 inn i Stupinggata 10, ved siden av foreldrene. Martha, som fikk to barn, arbeidet i tobakksindustrien hele livet. Foto: Ukjent/Norsk Folkemuseum

hadde fått flest tilhengere. Thrane hadde for-dømt hva han kalte «undertrykkelsen av husmennene på Østlandet». Mange av innflytterne til byen kom også fra andre landsdeler der klaseskillene ikke var fullt så skarpe, men der jorden til å brødfø dem kunne være desto skinnere.

De jordløse på bygdene, folk fra husmannskår og yngre sønner fra småbrukene uten tilgang på jord i arv, var ikke lenger inne-sperret i armød i samme grad som før, fordi flere nye fluktteier til å søke et annet livsopp-hold var kommet til syne: De kunne utvandre til Amerika, som de gjorde i massevis. De kunne dra til sjøs i den norske handelsflåten, som hadde vokst i et forrykende tempo på 1800-tallet. Eller de kunne dra til byen og se etter arbeid i de nye fabrikkene.

En huspost gir trygghet

Kvinnene som kom til byen, var i begynnelsen gjerne tjenestejenter. Ugifte døtre som reiste hjemmefra, skulle helst bli tatt vare på i en

velaktet husholdning. Å dra rett fra bygda for å bli fabrikkjente ble sett på som litt utrygt. En huspost kunne lede til et mer selvstendig levebrød i neste omgang. Noen kvinner fra arbeiderklassen lyktes da også med å åpne sin egen lille butikk, ikke sjelden en melke-butikk.

For døtre av middelklassen, særlig den høyere middelklassen, ble det ikke ventet at de skulle ta arbeid utenfor hjemmet, men den nye tid åpnet tidligere uprøvde muligheter også for dem, fortrinnsvis for de ugifte og for dem som skjebnen hadde hensatt i enke-stand: Å arbeide på telegrafverket eller som sekretær på et kontor var en slik mulighet, eller kanskje som guvernante i en god familie eller som lærerinne.

Kampen for tilværelsen

Mennene fra landsbygda gikk oftere enn innflytterkvinnene rett til fabrikkarbeid. Minst like vanlig var det at de måtte ta til takke med mer tilfeldige jobber som sjauere eller løsarbeidere og leve fra hånd til munn, fordi arbeiderungdommen som bodde i byen, fra før hadde bedre oversikt over muligheter som bød seg på stedet og sto mer laglig til for å sikre seg de mer etterspurte faste jobbene.

For arbeiderklassen i hovedstaden den gang gikk livet ut på å overleve kampen for tilværelsen.

De levde i stusslige kår etter vår tids måle-

Kan en ung Kristiania-dame ha fått øye på denne fjærprydede hatten i vinrød fløyel i et utstillingsvindu? Og så bare måtte hun inn for å prøve den? Sikkert er det at den er en av flere hatter som Ragnhild Thomsen, født 1883, tok vare på fra sin ungdomstid. I pullen er den merket «Fru H. Falck Modes, Christiania». Enken Hilda Falck åpnet moteforretning i Skovveien i 1907 og var en av mange kvinnelige forhandlere av hatter og motevarer. Slike butikker sprang opp både øst og vest i byen. Hatten var en sosial markør for borgerskapet, men omkring 1900 var sosiale grenser i ferd med å bli visket ut i bybildet. Arbeiderklassens døtre kunne nå kaste det sedvanlige skautet og innta gatene i motehatter.

Foto: Stian Nybru/Norsk Folkemuseum

Dette bildet ble tatt av boliginspektise Nanna Broch (1879–1971), som omkring 1920 dokumenterte de dårlige boforholdene i Kristiania. I de første tiårene av det 20. århundre var østkanten i hovedstaden fortsatt preget av bolignød og direkte elendighet. Det var små trehus fra første halvdel av 1800-tallet – fuktige og trekkfulle. Det var også nyere murkaserner, som nok kunne være solid bygd, men som oftest var svært overbefolket. Trange, mørke bakgårder med stinkende utedoer og søppelkasser var for mange unger deres eneste lekeplass.

Foto: Nanna Broch/Norsk Folkemuseum

stokk, under kummerlige boforhold, der det var trangt om plassen. Mange mintes store familier på ett rom, ofte ren slum. Forholdene hadde jevnlig vært helsefarlige. Så sent som i 1866 hadde Christiania sin siste farsott av kolera, den dødelige sykdommen som kunne spre seg der sanitærforholdene var i særklas-

se urenlige, og der man ikke hadde styring på kloakkens avløpsveier.

Fra rønner til leiekaserner

Mot slutten av 1800-tallet var det i Christiania en tendens til at de elendige rønnene for arbeidsfolk mange steder ble avløst av leie-

gårder der det høyest mulige antall beboere ble stuert sammen i knøttsmå leiligheter. Forbildet var storbyene på kontinentet, særlig i Tyskland, der norske arkitekter og de fremste byggmestere på den tiden fikk sin utdanneelse.

Dette gjorde hovedstaden til et unntak blant norske byer, ved at arbeiderklassen ble plasert i slike leiekaserner, i motsetning til andre byer og steder rundt om i landet, der byggeskikken med små og store trehus fortsatte å være det vanligste for både fattig og rik.

Kasernebyggeriet i Christiania ble forsøkt bøtet på med tiltak for å skaffe arbeidsfolk egne hjem for seg og sine utenfor byen.

Noen fabrikkjobber kunne være helsefarlige. Særlig velkjent ble de usunne forholdene for de kvinnelige fyrstikkarbeiderne i Kristiania, som i 1889 gikk ut i en av de tidligste streiker, da de attpåtil fikk lønnskutt for et arbeid som hadde påført noen av dem alvorlige helseskader. Fyrstikkarbeiderskenes streik vakte kraftig oppmerksomhet i samtiden, blant annet med Bjørnstjerne Bjørnson som en ruvende og talefør støttespiller.

De små barnehender

Kvinner fikk ofte jobber som krevde en grad av fingernemhet. Også barn ble satt i arbeid. Det gjaldt ikke minst i tobakksindustrien, som lenge beholdt et sterkt innslag av håndarbeid.

I 1875 var halvparten av de ansatte i tobakksproduksjonen barn under 15 år.

Deler av tobakksproduksjonen egnet seg ikke bare for kvinner, men også for små barnehender, der disse kunne mestre arbeidet, samtidig som barna utgjorde billig arbeidskraft. I 1875 var halvparten av de ansatte i tobakksproduksjonen barn under 15 år. Etter hvert grep myndighetene inn med restriksjoner. Dette var ikke alltid så populært, fordi det kunne bidra til å mette munnene i fattige familier om også barna kunne tjene penger.

Mot slutten av 1800-tallet kom de første maskinene for tobakksspinningen, og det ble gradvis en overgang til maskinell produksjon også på dette området.

Tre kroner dagen i lønn

Til tross for at Norge var et fattig og karrig land, kan det se ut til at lønnsnivået, lavt som det var, til tider ikke var fullt så lavt som i en del andre land. Finansdepartementet skriver i en innberetning fra 1840 at lønnsnivået her hjemme ville hemme industrien: «Vanskelighede ved at kunne concurrere med de

Fra 1839 og fremover kom flere lover som åpnet for at enslige kvinner kunne drive kjøp og salg og utøve et håndverk. Forretninger, hoteller og serveringssteder med navn som viste til kvinnelige eiere, ble etter hvert svært synlige i bybildet. På dette fotografiet fra Torvet 13B i Christiania fra slutten av 1860-årene ses forretningen til Marthine Rosenblad (1840–1924). Hun solgte «Legetøj & Kortevarer», deriblant te fra Kongo, sølvplett, dukker, reisevesker, blomstervaser og gipssaker. I den selvbiografiske boken *11 år* beskriver Sigrud Undset Rosenblads forretning blant byens juleutstillinger: «Hun var kommet helt ned på den andre siden av Stortorvet, stod og så inn i vinduet til Marthine Rosenblad på dukkene og dukkemøblementene og juletestasen.» Rosenblad kom opprinnelig fra Skien og drev forretning frem til 1915.

Foto: Ukjent/Norsk Folkemuseum

Dukke solgt i Marthine Rosenblads forretning mellom 1880 og 1900. Foto: Silje Cathrin Fylkesnes/Mjøsmuseet

udenlandske Fabriker, paa grund af den her i Landet almindeligviis høie Dagløn, bevirker at denne Næringsvei aldrig her i Landet vil kunne drives vidt.» Men kildene på dette felt kan være motstridende. I 1912 innleder den engelske forfatteren Harold Simpson sin reisebeskrivelse fra Norge med å fastslå at «prisnivået er så latterlig lavt at man nesten kunne frykte at man har snytt noen». Det skulle ikke tyde på et lønnsnivå å skryte av. Forfatteren ville neppe funnet vårt prisnivå «latterlig lavt» om han hadde kunnet komme tilbake hit et århundre senere. Gjennomsnittlig dagsfortjeneste for en industriarbeider hadde i 1900 kommet opp i 3 kroner og 20 øre, noe i nærheten av 1000 kroner i året, ifølge offisiell statistikk gjengitt av historikeren Berge Furre. Ifølge Norges Banks beregninger av kjøpekraftens utvikling skulle 1000 kroner i 1900 tilsvare ca. 68.000 kroner i 2017. Slike tall må tas med alle muli-

ge forbehold. Hjelppearbeidere og løsarbeidere, ansatte på mange mindre arbeidsplasser, kvinner og barnearbeidere samt arbeidere i landbruket tjente adskillig mindre. Ola nordmanns arbeidsmoral I de samtidige kilder røpes tvil om hvor velegnet Ola nordmann var som arbeidskraft i den nye industri. I praktverket *Norge i det nitende Aarhundrede*, utgitt i 1900, skriver Bredo Morgenstierne (1851-1930), ledende juridisk og sosialøkonomisk professor på den tid: «Ingen vil mene, at Flid, Sparsommelighed og Paapasselighed i det smaa hører til vort Folks udprægede Egenskaber, eller at dette særlig ligger for det nøiagtige, det utrættelige og vedholdende Arbeide. Sammenligner vi os f. Ex. med Schweizeren eller selv med Svensken, er Forskjellen iøinefaldende. Man kunde vel med større Ret sige, at der findes

en udbredt Hang til økonomisk Letsind, til Leven over Evne, til Ødslen med Tid, til Foragt for de smaa Fordele og til at feie Arbeidet af i en Fart og lade sig nøie med det brugbare, om end ikke helt nøiagtige og gode Arbeidsprodukt. Vor Fabrikindustri har i ikke ringe Grad lidt under mangelen paa Disciplin.» Til gjengjeld, skriver Morgenstierne, er det en velsignelse for den norske industriarbeiderklasse at en så stor del av den lever på mindre steder, der de har unnsloppet «Ophobningen af et Arbeiderproletariat i de store Byer med sine slette sanitære Forholde, al sin Demoralisation og sine grelle økonomiske Modsætninger». Håp for fremtiden Professorens skildrer hvor forskjellig et typisk norsk industristrøk kan være fra de store industribyer ute i verden: «Reiser man en Eftermiddag med Jernbanen fra Fredrikstad op langs Glommen til

Med den nye arbeiderklassen kom nye folkebevegelser.

Sarpsborg, passerer man en hel Skov af Fabrikpiber. Og rundt om paa Haugene ligger de Hundreder af smaa røde, gule eller hvide Huse, som danner Arbeidernes Hjem. Eftermiddagssolen lyser mod Ruderne og paa Gardinerne og de pyntelige Blomster bag dem». Dette viste i Morgenstiernes øyne et innslag av verdige levekår for den norske arbeiderklasse utenfor storbyen som ga håp for fremtiden.

Avhengig av industriherren

Andre forfattere av det samme bokverket peker på avhengighetsforholdet som mange av den tids arbeidere sto i overfor sin arbeidsgiver. Det gjorde dem sårbare, fremholdt Jacob Hilditch (1864–1930), en av de mest leste forfattere i sin tid, der han beskriver tilværelsen for en av den store flokk som har fått husrom i bedriftens arbeiderboliger, i dette tilfelle på et sagbruk: «Han kan være saa heldig, saa vel anskreven, at bruket lar ham faa leie et av de mange smaahuse; der faar han bo alene med sin familie; ofte hører der ogsaa en liden havestump til huset; ja det kan tilmed hende, at der er fjøs til en ko, som han kan skaffe en smule beite i bakkerne rundt bruket eller i brukets skoge lenger borte. Men at han er en saare afhængig mand, kan man jo ikke godt komme fra. Bruket er hans arbeidsherre og hans husvært; i enkelte tilfælde har bruket ogsaa sit eget fattigvæsen og sit eget skolevæsen med; i et og alt er han saaledes afhængig af bruket; han blir ikke alene arbeidsløs, men tillige hjemløs, i det øieblik bruket vilde sætte ham udenfor.»

For Kristus, mot presteskapet

Med den nye arbeiderklassen kom nye folkebevegelser. Det sier seg selv at fagforeningene og Folkets hus kom til å stå i midtpunktet etter hvert som fagbevegelsen kjempet seg til en plass som det viktigste redskap på arbeidernes vei mot bedre kår. Lenge hadde avholdsbevegelsen stor oppslutning, ikke minst blant arbeidernes ledere. Mange av dem så på alkoholen som en svøpe som gjorde eierne av bryggerier og brenne-

Den nye arbeiderbevegelsen etter Marcus Thranes tid opptrådte til å begynne med i tre forgreninger.

rier rike på bekostning av ødelagte liv for arbeiderfamilier. Noen ble tilhengere av vekkelsesbevegelser og bedehus, som et alternativ til presten, fordi presten var embetsmann og øvrighetsperson og ble regnet med blant forgrunns-skikkelsene innen den herskende klasse. Derfor følte noen seg mer hjemme med det lavkirkelige, hos metodister, i frikirker og Frelsesarmeen, mens statskirken i arbeiderbevegelsen ofte ble sett på som en makt på de borgerliges side. Enkelte steder kunne bedehuset og vekkelsesbevegelserne likevel bli en konkurrent om oppmerksomheten for arbeidernes kamp, mer enn en alliert. «Arbeidere; Gud være med Eder; Gud være med oss alle», skrev Marcus Thrane i åpningsartikkelen i arbeideravisen som han startet. Han så på Gud som verdens skaper og omtalte Kristus som «den nobleste blant lærere», men fordømte presteskapet på det heftigste som rikfolkets forbundsfeller, og ved sin død hadde han frabedt seg å ha prest under gravferden. Arbeiderbevegelsen som sto frem en generasjon etter Thrane, var verdslig av innstilling, skjønt det var arbeiderpresten Alfred Eriksen som brakte Arbeiderpartiet inn på Stortinget første gang i 1903. En annen folkebevegelse som fra slutten av 1800-tallet blomstret opp i mange arbeidermiljøer, var idretten. Den bar samtidig

bud om at arbeidsfolk smått om senn hadde fått litt fritid som de kunne bruke på slik utfoldelse. Senere, i 1920-årene, fikk arbeideridretten for en tid sitt eget landsforbund, uavhengig av idrettens etablerte sammenlutninger som av mange politisk engasjerte arbeidere den gang ble ansett for å være styrt av borgerskapet. Tre arbeiderbevegelser Den nye arbeiderbevegelsen etter Marcus Thranes tid opptrådte til å begynne med i tre forgreninger: Den ene var de upolitiske arbeidersamfunnene, stiftet av embetsmenn og sosialt engasjerte borgere som ville drive folkeopplysning for arbeiderklassen, stundom tenkt som en vei bort fra Marcus Thranes stridbare aktivisme. Den andre retningen var Arbeiderdemokratene, ledet av den store sosiale reformpolitikeren Johan Castberg. De hadde sitt eget parti i tett partnerskap med Venstre. Den tredje retningen var Det norske arbeiderparti, som ble startet 1887. Både de upolitiske arbeidersamfunnene og Castbergs arbeiderdemokrater forsvant etter hvert. Noen av arbeidersamfunnene meldte seg inn i Arbeiderpartiet, som fikk et varig liv blant de konkurrerende arbeiderbevegelser, side om side med fagbevegelsen.

Ekspedisjonsyrket var både for kvinner og menn, selv om enkelte butikkjobber ble sett på som typisk kvinnearbeid, som i melkeutsalgene. På dette bildet står en kvinne bak disken i et av utsalgsstedene til De forenede meierier i Kristiania i 1911. Foretaket var blant de første som solgte melk på flasker.

Foto: Anders Beer Wilse/Norsk Folkemuseum

«... En sofa og en kommode og en pidestall i stua. Vi hadde bare ett værelse og kjøkken, og da brukte vi kjøkkenet til å lave mat og det, og så lå vi i stua. ... Vi hadde madrasser med halm i, og sånne senger som man dro ut. Dem ble slått isammen om dagen, og sengeklærne lagt oppå. ... Jeg og broren min lå isammen i en feltseng, en såkalt dobbelt feltseng. Far og mor lå for seg. Vi lå i stua alle sammen.» Slik forteller Sigurd Nilsen (født i 1887) fra barndommen sin i intervju med konservator Edvard Bull i 1957 i prosjektet *Arbeiderminner*. Fotografiet viser stuen i Flisberget 2 på Enerhaugen slik det kunne se ut før soveplassene ble ryddet bort om morgenen. Huset er nå på Norsk Folkemuseum.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

Den klassedelte hovedstaden

Under det industrielle gjennombrudd etter 1850 blir hovedstaden Christiania et tyngdepunkt i landets industri, med en utbygging av fabrikker som er tett særlig langs Akerselva, der navn som Nydalens Compagnie, Hjula Væveri og Myrens Verksted går inn i industrihistorien, med to av landets største skipsverft, Aker og Nyland, i havneområdet og med en markant industriarbeiderkultur på byens østkant.

Christiania (fra 1877 av staten og fra 1897 av kommunen stavet Kristiania) blir på samme tid en delt by, mer enn andre norske byer. Arbeiderklasse dominerer på østkanten, borgerskap og middelstand på vestkanten, uten synderlig tett kontakt mellom byens to deler.

På hver side oppstår en lomme som tilhører den andre siden: Det velstående villastrøket Nordstrand som et stykke vestkant på

østkanten, og arbeiderstrøket Lilleaker som et stykke østkant på vestkanten.

Arbeiderklassens utpost

Vannkraften fra strykene og fossefallene i Lysakerelven og den gode utskipingshavnen ved elvens utløp i fjorden gjorde Lysaker på grensen mellom Aker og Bærum til et gunstig sted for en allsidig industri. Mustad, Barnengen, Granfos Brug og Lysaker Kemiske Fabrik hørte til blant de kjente navn.

Dette førte med seg at Lilleaker, et sted tett sammengrodd med fabrikkområdet, ble et arbeiderstrøk, hvor Folkets hus og bedehus var naboer.

«Gromheta» og «herligheta»

Der fikk en trangbodd lokalbefolkning slite på fabrikkene, mange av dem som leieboere hos industriherrene i Mustad-familien. Nødtørftig utstyrte ansatteboliger fikk økenavn på folkemunne som «Bikuben», «Gromheta» og «Herligheta», «Ruken» og «Tampnen», noen

av dem med ytterdører som vendte ut mot felles svalanger. Mange på Lilleaker var henviset til stedets offentlige bad for en vask av kroppen. Beboere av eldre årgang mintes gamle dager: «Vi hadde ikke innlagt vann, så klesvasken foregikk i Lysakerelva, mens det var utedo på andre siden av tunet.»

Naboskap i kontrast

I dette strøket levde arbeidere i en proletarkultur bokstavelig talt bare noen meter fra det velstående borgerskapets høyst standsmessige villabebyggelse i hovedstadens vestlige utkant, som omga dem på alle kanter. Ved Lilleaker opplevde artikkelforfatteren i sin oppvekst et av de skarpeste sosiale grenseskille som fantes i landet. Ved alle valg ble stedet omtalt som «den røde utpost på den kompakte blå vestkant». Først da fabrikkene ble lagt ned på 1970- og 80-tallet og arbeiderboligene ble revet eller ombygd, ble dette skillet utvisket for godt. Der arbeiderfellesskapet forsvant, overtok de eksklusive eiendomsutviklere.

Maleren Christian Krohg var vitne til køen av fattige som strakte seg etter brød utenfor et bakeri på hjørnet av Skippergata og Karl Johans gate, og skildret det i sitt kjente maleri *Kampen for tilværelsen*. I 1887 skrev Hans Jæger om Krohgs maleri i tidsskriftet *Impressionisten*: «Du har staat der grebet af dette syn og svoret ved dig selv at det billede vilde du stille frem for offentligheden for at slig som du var blet grebet af det, slig skulde hele almenheden bli det.» Christian Krohg var den fremste av en rekke kunstnere som skildret de dårlige livsvilkårene som mange levde under.

Foto: Nasjonalmuseet

Spiren til en velferdsstat

De nye forhold som industrialiseringen hadde skapt, drev frem en sosial lovgivning. Smått om senn ble en velferdsstat gjennomført i Norge.

Fabrikkarbeid trakk med seg risiko for skader på en ganske annen måte enn i det gamle bondesamfunnet. Sparsomt beskyttet produksjonsutstyr i fabrikkene gjorde arbeiderne særlig utsatt for arbeidsulykker. Med sentralisert bosetning rundt fabrikkområdene ble dertil mange familiebånd vanskelige å holde ved lag. I større grad enn før ble den enkelte overlatt til seg selv når ulykken rammet. Den hjelpende hånd fra familie og naboer var ikke lenger en selvfølge.

Annerledes ble det også ved at den enkelte mer enn før var blitt avhengig av penger for å ha nok til det daglige brød, fordi naturalhushold og selvberging var blitt avløst av pengehushold og lønnsarbeid. Der lønnen ble borte som følge av arbeidsuførhet ved skade eller dødsfall, forsvant samtidig livsoppholdet. Eneste sikkerhetsnettet på den tid var fattigkassa, som var forbundet med skam.

Tyskland var forbildet

Når storfamilien som sikkerhetsnett var blitt svekket i det nye industrisamfunnet, oppsto behovet for å skape et sosialt sikkerhetsnett som var lovfestet og forankret i offentlige budsjetter. Noe av det første som kom, var en lov om ulykkesforsikring for arbeidere, vedtatt av Stortinget i 1894, og en lov om fabrikktilsyn.

Forbildet for dette hadde vært den sosiale lovgivning iverksatt utenlands noen år før, i 1884 i det keiserlige Tyskland og i 1887 i det keiserlige Østerrike, – foregangsnaasjonene på

Den moderne norske industrien oppsto langs Akerselva i Christiania fra 1840-årene og fremover. Der lå de store bedriftene tett i tett: tekstilindustri, metallstøperier, næringsmiddel-fabrikker, mekaniske verksteder og mye mer. Mange av dem hadde over 1000 ansatte på det meste. Blant de største var Myrens Verksted på Sagene, som laget maskiner til annen industri-virksomhet og var i drift fra 1848 til 1988. Anders Svarstad, som i 1906 laget dette oljemaleriet, *Myren Mekaniske Verksted*, var en av få norske malere som gjorde storbyen og fabrikklandskapet til et hovedmotiv i sin kunst.

Foto: O. Væring

dette felt. De to keiserdømmer ville sikre seg en lojal arbeiderklasse gjennom sosial omsorg.

Arbeidervernet

I 1909 kom lov om sykeforsikring i Norge. Omtrent samtidig kom lover om ulykkesforsikring for fiskere og sjømenn, i 1915 fulgt av en arbeidervernlov.

Samme år ble ti timers arbeidsdag lovfestet – inntil da hadde det ikke vært faste regler om arbeidstid, men det var vanlig på fabrikkene

med tolv timers arbeidsdag. Åttetimersdagen kom få år etter, i 1919.

I 1915 kom også barneloven som ga barn født utenfor ekteskap samme rett som ektefødte til arv og navn etter faren, et løft for noen av dem som var oppvokst i de vanskeligste kår og for samfunnets stebarn, der familielivet ikke alltid var på skinner.

Retten til ferie

Frem til 1890-årene var ferie for arbeidere ukjent, bortsett fra at søndagen var hviledag.

Fra denne tid begynner man å høre om fagforeninger som tilkjemper seg ferie i enkelte bedrifter og bransjer. Ved Arbeidervernloven av 1936 ble 9 dagers ferie med lønn lovfestet for alle arbeidstagere. Senere ble feriens lengde utvidet skritt for skritt. Arbeidsledighets-trygd kom i 1938, barnetrygd i 1946, syketrygd for alle i 1956 og enketrygd (senere kalt ektefellepensjon) i 1964.

Trygghet for alderdommen

Lov om hjelp til blinde og vanføre kom i 1936 og ble gjort om til uføretrygd i 1961. Alders-trygden ble også vedtatt i 1936, først med en behovsprøving, som falt bort fra 1957, og deretter avløst av folketrygden i 1966.

Veteraner som minnes da alderstrygden ble innført, kan fortelle om hvilken etterlenget

trygghet den betydde for mange som inntil da hadde gått inn i alderdommen i dyp økonomisk usikkerhet, kun med støtte fra familien eller fra fattigkassen. Fattigvesenet måtte holde liv i mange arbeidsfolk som det hadde gått dårlig med. Det ble i 1939 erstattet med forsorgsvesenet, som i vår tid er blitt til sosialvesenet og «Ny arbeids- og velferdsforvaltning» – kjent av alle under forkortelsen NAV.

Slik satte det industrielle gjennombruddet i siste halvpart av 1800-tallet i gang arbeidet for et sosialt sikkerhetsnett – først etter lang tid utbygd til hva de yngre blant oss tar som en selvfølge i dag. Det har vært en møysommelig ferd underveis.

Illustrasjoner og billedtekster: Trond Bjorli, Marie Fongaard Seim, Torgeir Kjos, Morten Bing, Kari Telste og Stian Nybru.

Lesning: Edvard Bull: *Arbeiderklassen blir til (1850–1900). Arbeiderbevegelsens historie i Norge* (1985). Norge i det nittende århundrede. Utgitt av W.C. Brøgger, Moltke Moe, J.E. Sars, Fridtjof Nansen, Gerhard Munthe med flere (1900). Trond Bergh, Tore Hanisch, Even Lange og Helge Pharo: *Norge fra u-land til i-land* (1983). Harold Simpson: *Rambles in Norway* (1912). Jens Arup Seip: *Utsikt over Norges historie* (1974). Wilhelm Keilhau: *Vår egen tid* (1938). Jostein Nerbøvik: *Norsk historie 1870–1905* (1973). Berge Furre: *Norsk historie 1905–1940* (1971). Morten Bing: *Østkanthjemmene og Østkantutstillingen*. Norsk Folkemuseum 2001. Jan Eivind Myhre: *Hovedstaden Christiania 1814–1900*. Oslo bys historie (1990). Haakon Lie: *Et bål av vilje. Biografi om Martin Tranmæl* (1988). Harald Utter: *Tidsbilder fra Lilleaker*. Mustad Eiendom 2013. Karsten Alnæs: *Historien om Norge. Mot moderne tider* (1998). Advokatfirmaet Teigstad – Personskadeportalen. Norges Banks kalkulator for kjøpekraftspariteter (dvs. sammenligninger av kjøpekraftens utvikling).

Passasjerer utenfor Østbanestasjonen i Kristiania ca. 1910. Kristiania var ved forrige århundreskifte en by i kraftig vekst, særlig på grunn av stor tilflytting fra landsbygda. Begge kjønn søkte arbeid som funksjonærer eller i den voksende industrien, kvinner også som tjenestepiker i private husholdninger. Byen hadde et stort overskudd av ungdom og kvinner. Av en befolkning på ca. 230.000 i 1900 utgjorde kvinnene drøyt 54 prosent og personer under 30 år nesten 63 prosent.

Foto: Narve Skarpmoen/Nasjonalbiblioteket

PÅ DENNE DAG

❑ **1525:** Den sveitsiske gjen-døperbevegelsen grunnlegges da handelsmannen Conrad Grebel, anabaptistene Felix Manz og George Blaurock og et titall andre døper hverandre om igjen i hjemmet til Manz' mor i Zürich.

❑ **1793:** Kong Ludvig 16. blir henrettet i giljotinen på Place de la Révolution i Paris etter at Konventet med 361 mot 360 stemmer hadde funnet ham skyldig i forræderi og sammensvergelse mot friheten.

❑ **1985:** Det oppstår en gasslekasje i maskinrommet til rekestråleren «Bjørn Snorre» som ligger ved kai i Honningsvåg. Én omkommer.

❑ **FØDT:** Olav Aukrust (1883–1929). Norsk lyriker. Ønsket først å bli musiker, men ble stoppet av leddtuberkulose. Regnes som litt vanskelig tilgjengelig, siden han skrev på et gammelmodig nynorsk iblandet gud-

brandsdalsmål, og dertil med åpenbaringer av spirituell/religiøs karakter. Anerkjent for sin store språklige kreativitet.

Fortsetter side 37 ➤